

بررسی مکتب تاریخ‌نگاری جنگ‌های صلیب: کتابشناسی و نقد و بررسی منابع تاریخی جنگ‌های صلیبی

دکتر عبدالله ناصری طاهری^۱

چکیده

این مقاله آثار و کتاب‌هایی که درباره جنگ‌های صلیبی در غرب و شرق به نگارش درآمده است معرفی و بررسی می‌کند و درباره مکتب تاریخ‌نگاری جنگ‌های صلیب توضیح می‌دهد و دیدگاه‌های مسیحیان و مسلمانان را درباره به نگارش درآوردن وقایع جنگ‌های صلیبی بیان می‌دارد.

کلیدواژه‌ها

جنگ‌های صلیبی، کتابشناسی، آثار

مقدمه

دو جامعه، نتایجی پدید آورد. این جنگ‌ها، به تعبیر برخی مورخان، افق فکری اروپا را وسعت بخشید؛ همان وسعت فکری که منجر به نوزایی یا رنسانس شد. در جهان اسلام نیز آثار بزرگی پدید آورد؛ ولی آنچه درخور توجه است، عنایت بیشتر غربی‌هاست به تدوین تاریخ جنگ‌های صلیبی. به عبارت دیگر جنگ‌های صلیبی بیشتر از منظر غربی‌ها تحلیل شده و اروپائیان پیش و بیش از مسلمانان آن را کاویده‌اند.

مسلمانان به‌ویژه نخبگان آنان در قرون پنجم و ششم هجری، به جنگ‌های صلیبی، به عنوان یک حادثه درجه دوم نگاه کرده‌اند زیرا مهم‌ترین مسئله در اندیشه آنان، دولت‌ها و فرقه‌های غیرهماهنگ با جریان کلی حاکمیت

برخی مورخان کلیه جنگ‌ها و ستیزهای شرق و غرب را در تاریخ، جنگ‌های صلیبی نامیده‌اند، همچون جنگ هراکلیوس علیه ایرانیان در قرن هفتم م. برای برگرداندن صلیب بیت‌المقدس؛ جنگ مسلمانان با رومی‌ها در یرموک؛ جنگ‌های امپراتور نقفور فوکاس با سیف‌الدوله حمدانی در قرن دهم م. جنگ‌های مسیحیان علیه مسلمانان در اسپانیا، سیسیل و جنوب ایتالیا در قرون دهم و یازدهم م. و بالاخره جنگ‌های بزرگ اسلام و مسیحیت که از پایان قرن یازدهم تا اواخر قرن سیزدهم م. در منطقه شام و مصر پدید آمد.

اما از آن میان، جنگ‌های اخیر مشهورتر است که با زمینه‌ها و علل متعدد در غرب و شرق پدید آمد و برای هر

خلافت، به ویژه مذهب اسماعیلیه و دولت‌های پیرو آن بود. این دیدگاه علاوه بر فرعی دانستن جنگ‌های صلیبی، در مکتب تاریخ‌نگاری اسلامی هم اثر گذاشت. مکتب تاریخ‌نگاری جنگ‌های صلیبی رادریک تقسیم‌بندی کلی به دو مکتب اسلامی و غیراسلامی می‌توان تقسیم کرد. بدیهی‌ست مکتب دوم قدمت بیشتری در سیر تاریخ‌نگاری دارد و می‌توان آن را همزاد جنگ صلیب قلمداد کرد.

۱. مکتب تاریخ‌نگاری غیراسلامی

۱-۱. تاریخ‌نگاری قدیمی

نخستین تاریخ‌نگار این مکتب، صاحب ناشناخته *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum* است که با نام اعمال افرنجه و حجاج بیت‌المقدس به عربی ترجمه شده است. این مورخ از آغاز حملات صلیبی همراه تانکرد به بیت‌المقدس رفته و حوادث جنگ نخستین را تا رمضان ۴۹۲ - زمان غلبه صلیبی‌ها بر نیروهای سپاه فاطمی - به رشته تحریر درآورده است. از ویژگی‌های این کتاب دوگانگی سبک نگارش است و به احتمال زیاد این کتاب به دست دو نفر تدوین شده است. در بخش اول جنبه تاریخی کتاب بر جنبه ادبی آن برتری دارد و نویسنده در آن به انگیزه‌های هجوم مسیحیان و روابط آنها با دولت بیزانس اشاره می‌کند. در بخش دوم که برتری جنبه ادبی آن چشمگیر است به آیات کتاب مقدس تأکید می‌شود. از مشخصات دیگر این کتاب، تعصب شدید دینی نویسنده و تأکید فوق‌العاده او بر تبیین انگیزه "دینی" و "آئینی" جنگ صلیب و تعصب شدید نسبت به کلیسای غرب کاتولیک و دشمنی با کلیسای بیزانس است (۴۱: ۲۱). استیفن رانسیمان^۱ تاریخ‌نگار مشهور معاصر غربی معتقد است که در سال‌های بعد از تألیف این کتاب، بخش‌هایی بر آن افزوده شده و آنچه از کتاب مورخ مجهول هم‌اکنون وجود دارد صورت نهایی کتابی‌ست که نزدیک به دو دهه پس از تاریخ تألیف ارائه شده است (۷: ج ۱، ۴۳۵ - ۴۳۶). ریمون داگیل^۲ که از مردان کلیسا و همراهیان جنگ اول صلیبی بوده است اثر خود را به نام *Histori qui ceperunt Iherusalem Farancorum*^۳ نگاشته

است. او نیز همانند مورخ ناشناخته، آغاز حرکت صلیبی‌ها از فرانسه تا نبرد عسقلان را با نثری ملال‌آور و خسته‌کننده شرح داده است. او که کشیش مخصوص ریموند^۴ کنت تولوز^۵ بوده و تاریخ خود را براساس فعالیت‌های کنت تدوین کرده است، با توجه به تعصب مذهبیش ضمن تحلیل دینی جنگ صلیب، دشمنی دو کلیسای شرق و غرب را نمایش داده است. همچنین هرچه شنیده یا برایش روایت کرده‌اند در کتاب خود آورده است.

Iherusalem Peregrinantiam Gesta Francorum نوشته فوشه دوشاتر^۶ از حاضران در مجمع کلرمون^۷ فرانسه است. او که شاهد حوادث جنگ اول صلیب بود، علاوه بر تاریخ سیاسی جنگ، اوضاع جغرافیایی و اجتماعی مناطق اشغال شده شرق مدیترانه را نیز بیان می‌کند. این تاریخ در بردارنده وقایع جنگ اول از آغاز تا ۱۱۲۷ م. (۲۱). رانسیمان بر واقع‌بینی این تاریخ‌نگار تأکید دارد (۷: ج ۱، ص ۴۳۴)، اگر چه گاهی نسبت به مسیحیان شرق و ساکنان دولت بیزانس بی‌مهری می‌ورزد. کتاب فوشه دوشاتر در سه بخش شکل گرفته است، بخش اول از آغاز حملات تا مرگ گودفروا^۸، بخش دوم تا مرگ بالدوین^۹ اول در ۱۱۱۸ م. و بخش سوم تا ۱۱۲۷ م. این کتاب از مراجع تاریخ‌نگاران بعدی جنگ صلیب است (۲۱).

آلبرت دکس^{۱۰}، از تاریخ‌نگاران آلمانی و معاصر جنگ اول صلیب است که کتاب خود با نام *Hierosolymutana Historia* را مشتمل بر حوادث سال‌های ۱۱۰۳ تا ۱۱۲۰ م. به تحریر درآورده است. این کتاب به دلیل بی‌تعصبی نویسنده آن یکی از موقوت‌ترین منابع جنگ‌های صلیبی‌ست.

مورخان دیگری که خود معاصر جنگ‌ها بوده‌اند اما در صحنه‌های جنگ حضور نداشته‌اند نیز کتاب‌هایی بر جای گذاشته‌اند از جمله:

بودری دبرگه مؤلف تاریخ بیت‌المقدس^{۱۱} *Histiria jerosolimitana* در مجمع کلرمون حاضر بوده، اما در جنگ اول صلیبی شرکت نجسته و مطالب کتاب خود را از شاهدان صحنه جنگ و کتاب مورخ مجهول برگرفته است. رابرت ماین، راهب کلیسای قدیس رمی^{۱۲} در شهر رمس^{۱۳} فرانسه بود. او پس از سه سال از کلیسا طرد شد و گوشه

۳. این کتاب توسط «ژان هیوم هیل» و «لوریتال هیل» دو تن از محققان دانشگاه هوستون از لاتین به انگلیسی و سپس توسط دکتر حسن محمد عطیه استاد دانشگاه طنطا در مصر به عربی برگردان و با نام تاریخ افرنجه غزاه بیت‌المقدس چاپ شده است. دارالمعرفه الجامعیه، اسکندریه، ۱۹۹۰.
۶. این کتاب با نام تاریخ الحمله الی القدس توسط دکتر زیاد العسلی به عربی برگردانده شده است (۲۲).

1. S.Runciman
2. Raymon Duguil
4. Raymond
5. Toulouse
7. Foucher de charters
8. Clermont
9. Godfrey
10. Baldwin
11. Albert d' Aix
12. *Jerosolimitana Histiria*
13. Saint - Remi
14. Reims

عزلت گزید. در این ایام، کتاب خود را به نام تاریخ بیت المقدس^۱ تدوین کرد و هدفش اتمام کتاب مجهول المؤلف بود. آکهارت دورا^۲ که کشیشی آلمانی بود کتابی به نام بیت المقدس نوشت. کافارو^۳ اهل ژنوا کتابی به نام حوایات ژنوا نوشت که حوادث سال های ۱۱۰۰ تا ۱۱۶۳ م. را در بر می گیرد. همین شخص در ۱۱۵۵ م. کتاب کوچکی با نام آزاد یا جنگ^۴ بر جای گذاشت (۴۱: ۲۳). گوتیه^۵ صاحب کتاب حوادث انطاکیه^۶ که یکی از منابع مهم جنگ های اول صلیبی ست، حوادث بین سال های ۱۱۱۵ تا ۱۱۲۰ م. را شرح داده است. جنگ اول صلیبی، به علت پیروزی غرب اهمیت بسزایی برای صلیبی ها داشته است و بیشتر منابع آن، از جانب وابستگان به کلیسای غرب نوشته شده است و کمتر اصحاب کلیسای شرق و مسیحیان ساکن حوزه شرقی مدیترانه به تألیف کتابی در این زمینه پرداخته اند. از آثار بیزانس در مورد جنگ صلیب می توان به کتاب آناکومنین^۷، ملکه بیزانس اشاره کرد که در مورد زندگانی پدرش، الکسیس کومنین، نوشته است و همچنین کتاب متی رهاوی^۸ و میخائیل سوری^۹ که هر دو از آرامنه ساکن شام بوده اند (۴۱: ۲۳).

اما از آثار بعد از جنگ اول صلیبی، می توان به این موارد اشاره کرد: *A History of deeds done beyond the sea*: تألیف ویلیام صوری^{۱۰}.

او در حدود سال ۵۲۵ق. / ۱۱۳۰ م. در بیت المقدس متولد شد. والدین او از فرانسویانی بودند که در جنگ اول صلیبی شرکت کردند و در فلسطین مستقر شدند. او تحصیلات اولیه خود را در فلسطین و سپس در پاریس دنبال کرد با زبان های فرانسه، لاتین، عربی، یونانی و عبری آشنا بود و همچنین زبان فارسی را می دانست (۲۴: ۱۸). سپس به دربار آموری پادشاه بیت المقدس وارد شد و مناصب چندی را عهده دار شد. آموری پس از آنکه اوضاع مصر را آشفته دید^{۱۱}، تصمیم به انضمام مصر به فلسطین گرفت. او در حین درگیری هایش با نورالدین برس مصر، عزم کرد که وقایع جنگ را ثبت کند. ویلیام صوری از این زمان تاریخ خود را نگاشت. ابتدا آن را اعمال آموری^{۱۲} نام نهاد و پس از آنکه تاریخ گذشته فرنگی ها و روابط آنها با مسلمانان را

ضمیمه کرد، نام اصلی و نهایی کتاب را انتخاب کرد. این منبع علاوه بر ویژگی های سایر منابع غربی، به علت آشنایی مؤلف به زبان عربی، از منابع عربی و اسلامی هم بهره برده و این خود باعث شده است که تا حدودی تعصب سایر مورخان غربی را نداشته باشد و به قول ویل دورانت: «... انصافی که در توصیف خصال و سجایای نورالدین و صلاح الدین ایوبی رعایت کرد، عامل مهمی در ایجاد حسن عقیده ای شد که اروپای مسیحی نسبت به این دو مرد کافر پیدا کرد (۲۰: ج ۴، ص ۱۳۷۲).

تأثیر پذیری ویلیام صوری از تاریخ نگاری مسلمانان و آشنا ساختن جامعه اروپایی با مسلمانان و دولت های اسلامی از محاسن و ویژگی های این تاریخ نگار غربی مقیم شرق است. او همچنین جنگ های هراکلیوس با ایرانیان در آغاز قرن هفتم میلادی را شرح داده است. تاریخ نگاران بعدی، کتاب ویلیام صوری را منبع اصلی وقایع سال های ۵۴۰ تا ۵۸۰ق. / ۱۱۴۴ تا ۱۱۸۴ م. می دانند. زیرا همان طور که خود در آغاز فصل شانزدهم تاریخ خود اشاره کرده از این پس که مقارن جنگ دوم صلیبی ست، تاریخش براساس مشاهداتش شکل گرفته است (۲۷: ج ۲، ص ۷۳۳). کتاب ویلیام را که با آزادسازی بیت المقدس به دست صلاح الدین ایوبی پایان گرفته، فردی به نام "آرنول" که ظاهراً در نبرد حطین حاضر بوده، ادامه داده است (۲۴: ۱۹). رانسیمان معتقد است اصل این اثر اینک از میان رفته ولی ترجمه هایی قدیمی از آن در دست است (۷: ج ۲، ص ۵۵۹).

تاریخ سن لویی^{۱۳} اثر ژان دو ژوتویل^{۱۴}.

مؤلف کتاب در حدود ۱۲۲۴ م. در فرانسه و در خانواده ای ثروتمند به دنیا آمد. او کتاب خود را در ۱۳۰۹ م. به پایان برد. در این زمان قریب هشتاد و پنج سال از عمرش سپری شده بود و خمول فکری و خطای حافظه، بدون تردید در نگارش کتاب مؤثر بوده است. منابع او علاوه بر دیده ها و شنیده هایش کتابی دیگر درباره سیره لویی نهم است که به نام آن اشاره نمی کند. وی بسیاری از حوادث را از منظر دینی علت یابی می کند و جنگ، پیروزی و اسارت را نتیجه رضایت پروردگار می داند. همچنین در این کتاب تصویر جالبی از اسماعیلیان مقیم

1. *Historia Iherosolimitana*

2. Akhart Doura

3. Cafaro

4. *Libertio civitation orientis*

12. *Gesta Amalrici Regis*

۱۱. این آشفته گی به علت ضعف خلافت فاطمی و درگیری بین ضرغام و مشاور، دو وزیر فاطمی بود.

۱۳. این کتاب با نام القدیس لویس حیات و حملاته علی مصر و الشام و توسط دکتر حسن حبشی ترجمه شده است. دارالمعارف، قاهره، ۱۹۶۸.

14. Jean sire de Joinville

5. Gauthie

6. De Bello Antiocheno

7. Anna Comnena

8. Mathieu d' Edesse

9. Michel le Syrien

10. William of Tyro

شام و روابط آنها با صلیبی‌ها ارائه می‌دهد. ژوئویل در آغاز کتاب شرح می‌دهد که کتاب را در دو قسمت تألیف کرده است:

الف. چگونگی مملکتداری و سیاست‌های لوئی؛
ب. رفتار نظامی و عملیات لوئی در میدان جنگ.
شایان ذکر است که نویسنده خود از وابستگان به فئودالیزم آن روزگار است.

The conquest of constantinople یا فتح قسطنطنیه
تألیف گودفروا ویلهاردوئن^۱.

مسیحیان در آغاز جنگ چهارم صلیبی که قصد اشغال مصر را داشتند، خود را نیازمند به کشتی و نیروی دریایی دیدند و در آن زمان مهم‌ترین نیروی دریایی مدیترانه در دست ونیزی‌ها بود. گروهی به نمایندگی از صلیبی‌ها روانه و نیز شدند تا درباره کرایه کشتی از ونیزی‌ها با آنها گفتگو کنند. ویلهاردوئن که اهل شامپانی بود در زمره این گروه بود. او تاریخ جنگ چهارم صلیبی را به دور از ژرف‌نگری و تحلیل نوشته و فقط به ذکر حوادث پرداخته و به تفصیل جمهوری‌های ونیز، بیزا و سایر شهرهای ایتالیا در جنگ چهارم را شرح داده است (۲۲: ج ۱، ص ۴۱۴). مورخ دیگری به نام روبرت کلاری^۲ که از شرکت‌کنندگان در جنگ چهارم صلیبی است کتابی به همین نام برجای گذاشته است.

The History of jerusalem یا تاریخ بیت‌المقدس
تألیف یعقوب دوویتی^۳.

او اسقف شهر عکا و بیت‌المقدس بود که در قرن سیزدهم میلادی تاریخ خود را با تکیه بر تاریخ ویلیام صوری نوشت.

از منابع جنگ اول صلیبی کتاب تاریخ کلیسا^۴ نوشته مورخ نورماندی الاصل اوردریک ویتالیس^۵ است. او برخلاف سایر تاریخ‌نگاران این مکتب به سرزمین‌های شرقی قدم نگذاشت و با تکیه بر منابع مکتوب و گزارش‌های شفاهی تاریخ خود را

نوشت. اوردریک حوادث جنگ نخستین را از آغاز تا سال ۵۱۷ ق. / ۱۱۲۳ م. نقل می‌کند (۲۴-۲۵). همچنین ویلیام^۶ راهب دیر "المسبری"^۷ در انگلستان در کتاب خود^۸ حوادث مربوط به اشغال انطاکیه توسط صلیبی‌ها را بیان می‌کند. او نیز همانند اوردریک ویتالیس در جنگ صلیبی شرکت نداشت (۱۷: ۲۵). جهانگردان مسیحی نیز آثاری برجای گذاشته‌اند که در مکتب تاریخ‌نگاری صلیبی اهمیت خاصی دارد.

سایولف^۹ یکی از ساکنان کشور انگلستان در فاصله سال‌های ۴۹۶-۴۹۷ ق. / ۱۱۰۲-۱۱۰۳ م. به فلسطین سفر کرد و آغاز استقرار دولت صلیبی در بیت‌المقدس را مشاهده کرد و درگیری‌های میان مسلمانان و صلیبی‌ها را شرح داد. جنگ دریایی میان صلیبی‌ها و نیروی دریایی فاطمیان و نیز توصیفی که از شهرهای ساحلی شام می‌کند از جنبه‌های مهم سفرنامه^{۱۰} سایولف است (۴۷: ۳۱-۵۰، ۳۹: ۴۲-۶۹).

دانیال روسی^{۱۱} نیز در سال‌های ۵۰۰-۵۰۱ ق. / ۱۱۰۶-۱۱۰۷ م. به سرزمین بیت‌المقدس رفت و آنچه از آغاز جایگزینی و استقرار صلیبی‌ها در آن منطقه دید به رشته تحریر درآورد و سفرنامه خود را به مکتب تاریخ‌نگاری صلیبی عرضه کرد^{۱۲}. تفاوت او با سایولف، جهانگرد پیشین در غلبه نگاه جغرافیایی او بر نگرش سیاسی در منطقه است.

فتیلوس^{۱۳} در یک دوره طولانی دوازده ساله در سال‌های ۵۱۲-۵۱۳ ق. / ۱۱۱۸-۱۱۳۰ م. به سرزمین‌های اشغالی سفر کرد و در سفرنامه جغرافیایی خود^{۱۴} به روابط دولت صلیبی با همسایگان مسلمان خود پرداخت. او اشارات مبسوطی به نقش شهبازان معبد در سرزمین اشغال شده صلیبی دارد. او همچنین به روابط بازرگانی شهرها با یکدیگر و اوضاع تجاری مناطق ساحلی پرداخته است (۳۹: ۱۰۴-۱۲۱).

1. Geoffroide Villehardouin	4. <i>Historia Ecelesiastica</i>	7. Malmesberry
2. Clari R.	5. Ordric Vitalis	8. <i>Gesta Regum Anglorum</i> (اعمال پادشاهان انگلیس)
3. Jacques de Vitry	6. William	9. Saewulfi

۱۰. ترجمه این سفرنامه از لاتین به انگلیسی توسط توماس رایت انجام شده است.

11. Russe Daniel

۱۲. این سفرنامه به زبان‌های یونانی، فرانسوی، آلمانی و انگلیسی ترجمه شده است. یکی از ترجمه‌های انگلیسی آن توسط ویلسون صورت گرفته که در ۱۸۹۵ م. در لندن و در جلد چهارم مجموعه Palestine Pilgrims Text Society چاپ شده است.

13. Fetellus

۱۴. ترجمه انگلیسی این سفرنامه توسط مک‌فرسون انجام شده و در جلد پنجم مجموعه Palestine Pilgrims Text Society در ۱۸۹۶ در لندن چاپ شده است.

یوحنا ورزبرگی یا ژان ورزبرگن^۱ جهانگرد آلمانی است که در فاصله سال‌های ۵۵۵-۵۶۶ ق. / ۱۱۶۰-۱۱۷۰ م. به صفحات شرقی مدیترانه سفر کرده و در سفرنامه خود^۲ مطالب مهمی از جنگ دوم صلیب بر جای گذاشته است. او نسبت به ملت خود متعصب است و آلمانی‌ها را بر سایر ملل اروپا ترجیح می‌دهد. سخن مفصل از کلیساها و دیرهای ساخته شده در شام توسط صلیبی‌ها و نیز برگزاری مراسم اعیاد صلیبی از دیگر ویژگی‌های این سفرنامه است (۳۹: ۱۲۴-۱۴۱).

هموطن او تئودریش^۳ نیز در سال‌های ۵۶۷-۵۶۹ ق. / ۱۱۷۱-۱۱۷۳ م. به بیت المقدس رفته است. تئودریش که هم‌زمان با حکومت اموری اول^۴ در بیت المقدس به آن سرزمین سفر کرد، اطلاعات جامعی درباره دو گروه شهبسواران مهمان‌نواز^۵ و شهبسواران پرستشگاه^۶ به خواننده می‌دهد (۴۰: ۱۸۰-۲۰۰). توصیف سرزمین مقدس^۷ تألیف برکارد^۸ جهانگرد آلمانی بود که در سال ۶۷۹ ق. / ۱۲۸۰ م. مناطق مصر و شام را در نوردید و مدت ده سال در فلسطین اقامت کرد. او در این کتاب از ثروت مناطق اشغالی توسط صلیبی‌ها و اهتمام بازرگانان ایتالیایی نسبت به آن مناطق سخن گفته است.

جهانگرد آلمانی دیگری به نام لودولف^۹ در ۷۵۱ ق. / ۱۳۵۰ م. کتابی به همین نام و مضمون نوشت (۲۷). نوشته‌های کشیش کاریپینی که از سوی پاپ اینوسان چهارم در ۱۲۴۵ م. به دربار خان مغول رفت و گیوم روبرکی که از جانب لوئی نهم در ۱۲۵۳ م. به سوی خان مغول شتافت از منابع مهم اروپایی است.

تاریخ بیزانس^{۱۰} نوشتهٔ نففور گریگوری^{۱۱}. او در این کتاب، تاریخ بیزانس را طی سال‌های ۱۲۰۴ تا ۱۳۵۹ م. به رشتهٔ تحریر درآورد و به اشغال آن از سوی صلیبی‌ها، تاریخ امپراتور روم شرقی و فعالیت‌های اقتصادی صلیبی‌ها در مشرق اشاره کرده است (۲۸: ۲۱).

۱-۲. تاریخ‌نگاری غربی در دورهٔ معاصر

در مکتب تاریخ‌نگاری غیراسلامی، مکتوبات

پژوهشگران و تاریخ‌نگاران دورهٔ معاصر نیز اهمیت ویژه‌ای دارد.

رنه گروسه^{۱۲} عضو فقید آکادمی فرانسه که در ۱۹۵۲ م. درگذشت، کتاب جنگ‌های صلیبی را در ۱۹۳۱ م. در سه مجلد، و هشت سال بعد خلاصهٔ آن را در یک جلد به چاپ رساند^{۱۳} (۳۴).

دیگر از مشاهیر غربی استیفن رانسیمان نویسندهٔ کتاب تاریخ جنگ‌های صلیبی است. او علاوه بر مآخذ عربی از منابع لاتین، یونانی، سریانی و ارمنی بهره برده است. رانسیمان نسبت به مسلمانان بسیار متعصب است و آنها را با نام کافر یاد می‌کند. یکی از منابع عمدهٔ رانسیمان، دایرةالمعارف اسلام است. او آغاز جنگ‌های صلیبی را از فتح بیت المقدس به دست مسلمانان در ۱۷ ق. / ۶۳۸ م. می‌داند و دلیل عمدهٔ شکست بیزانس در مقابل سلجوقیان را در واقعهٔ ملادگرد یا مناژگرد، عدم همکاری رومی‌ها با آنها می‌داند و به همین دلیل به رومی‌ها اعتراض و از آنها انتقاد می‌کند. رانسیمان همچنین انگیزهٔ اصلی جنگ‌های صلیبی را، اختلافات دینی و مذهبی می‌داند.

کتاب پروفیسور هانس ابرهارد مایر^{۱۴} تاریخ‌نگار آلمانی با عنوان جنگ‌های صلیبی^{۱۵} یکی از جدیدترین پژوهش‌های غربی در این مکتب است. نویسنده که استاد تاریخ قرون میانی در دانشگاه کیل^{۱۶} آلمان است، معتقد است که کلیهٔ اسناد و متون دربارهٔ جنگ‌های صلیب را پژوهش کرده و با نگاهی بی‌طرفانه این پدیدهٔ مهم تاریخ اسلام و غرب را کاویده است (۳۶).

یکی از مهم‌ترین منابع غربی اسناد دولت بیت المقدس^{۱۷} است که در ۱۸۹۲ م. در برلین به همت رینولد روهریت^{۱۸} چاپ شده است. این مجموعهٔ اسناد شامل مکاتبات پاپ‌ها با امپراتوری‌های مسیحی و میان آنان با حاکمان مسلمان در روزگار جنگ‌های صلیب بوده است. همچنین مجموعهٔ دیگری از این گونه اسناد

۲. Aubrey Stewart ترجمه انگلیسی این سفرنامه را در ۱۸۹۶ م. و در لندن به چاپ رسانده است.
 1. Joannes Wirzburgensis
 3. Theoderich
 4. Amarlic I
 5. Hospitaliers
 6. Templars
 8. Burchard
 9. Ludolph
 10. Byzantine Historia
 11. Gregorae, N.
 12. Rene Grousset
 14. Hans Eberhard Mayer
 15. Geschichte Der Kreuzzuge
 16. Kiel
 17. Regesta Regni Hierosolymitani
 18. Reinhold Rohricht

۷. او بری استوارت ترجمه انگلیسی آن را چاپ کرده است.

۱۳. دکتر ولی الله شادان این کتاب را با عنوان تاریخ جنگ‌های صلیبی ترجمه کرده است. نشر فرزانه روز، تهران، ۱۳۷۷. البته عدم آشنایی مترجم با اعلام تاریخی در کتاب، اغلاطی را بر جای گذاشته است مانند لفظ اکار به جای عکار و ارقه در برابر عرقه.

با عنوان منبع تاریخ میانه شناخته شده است که این اسناد نیز توسط اولیور تاچر^۲ و ایدگار هلن مکنیل^۳ در ۱۹۰۵ م. در امریکا چاپ شده است.^۴

ژوزه پراور^۵ مدرس تاریخ قرون میانه در دانشگاه عبری بیت المقدس، کتاب جهان صلیبیان^۶ را نوشته است (۱۱). او که یک اسرائیلی ست، نظری غیر از سایر مورخان مسیحی و مسلمانان به جنگ های صلیبی انداخته و در مواجهه شرق و غرب در آن روزگار نقش یهودیان را بررسی و بر موجودیت تاریخی آنها تأکید کرده است.

ارنست بارکر^۷ در کتاب جنگ های صلیبی جز تکرار حوادث جنگ های صلیبی و زمینه های آن در غرب مطلب جدیدی ارائه نمی دهد.

کارل گریمرگ مورخ سوئدی در مجموعه دوازده جلدی تاریخ بزرگ جهان بخش اعظمی از جلد چهارم را به جنگ های صلیبی اختصاص داده است و از زمینه های آن که بیشتر ضرورت رفع خطر سلجوقیان از بیزانس است و همچنین از درگیری پاپ ها و امپراتورهای مغرب زمین و تحولات سیاسی در مغرب زمین سخن می گوید. بنا به نظر مترجمان این کتاب، اندیشه اومانستی در تاریخ نگاری گریمرگ مشهود است.

کتاب جنگ های صلیبی تألیف ر. س. اشمیل از آثار ارزنده غربی هادر باره موضوع مورد بحث ماست. نویسنده بیشتر ساختار نظامی دو دولت شرق و غرب را بررسی کرده است (۹).

آلبرماله و ژول ایزاک در بخش تاریخ قرون وسطی از مجموعه تاریخ عمومی عالم، درباره جنگ های صلیبی بحث کرده اند. هر چند در این کتاب به اختصار از منشأ و آثار جنگ صلیبی سخن رفته است، لکن سیمای اروپا را قبل و بعد از جنگ های صلیبی که در شناخت علل و آثار جنگ ضروری ست، نیک و خوب ترسیم می کند.

تاریخ قرون وسطی زیر نظر پروفیسور کاسمینسکی همان ویژگی های کتاب مذکور را دارد. با این تفاوت که مؤلفان آن دارای اندیشه مارکسیستی هستند.

میخائیل زابورف مورخ معاصر روسی که به عنوان

کارشناس جنگ های صلیبی معرفی شده است، چندین کتاب درباره جنگ های صلیبی تدوین کرده که یکی از آنها توسط الیاس شاهین با نام الصلیبیون فی الشرق به عربی ترجمه شده است. او علاوه بر آنکه مطلب جدیدی ارائه نمی دهد، مستندات کتاب خود را هم بازگو نمی کند. دو مالان و دومینار خاورشناسان فرانسوی مجموعه متون مورخان عرب، لاتین، یونان و ارمن را با نام مجموعه مورخان صلیبی (به همراه متن اصلی و ترجمه فرانسه) در قرن گذشته در پاریس در ۱۶ مجلد منتشر کرده اند. نام تکمله آن اسناد ویژه تاریخ صلیبی ها است.

کتاب صلیبی هادر شرق اثر استیونسون^۸ و یا شرق و غرب در ایام جنگ های صلیبی^{۱۱} تألیف کلود کاهن^{۱۲} از پژوهش های جدید غربی هاست. در ادامه پژوهش های غربی معاصر آثار زیر را می توان نام برد:

کتاب صلاح الدین ناب ترین قهرمان اسلام نوشته آلبرشامپدر^{۱۳} که در ۱۳۷۸ ش. توسط عبدالمحمد روح بخشان به فارسی برگردانده شده است (۲۵) و شاهزاده خانم بعلبک اثر هنری رابدرهاگارد^{۱۵} شامل وقایع جنگ های صلیب و احوالات صلاح الدین ایوبی ست که با قلم امیرحسین خان ایلخانی بختیاری به فارسی برگردان شده است (۴۳).

۲. مکتب تاریخ نگاری اسلامی

۲-۱. تاریخ نگاری قدیم

بدون تردید مسلمانان نسبت به صلیبی ها در زمینه تألیف منابع ویژه و دست اول جنگ های صلیبی ضعیف ترند. شاید از جمله علل آن غافلگیر شدن مسلمانان در این حملات و هجوم ناگهانی غرب علیه جهان اسلام، بسنده کردن تاریخ نگاران مسلمان به تاریخ نگاری حواریات و بی توجهی به تاریخ نگاری موضوعات باشد^{۱۶}. در صورتی که غربی ها از قرن یازدهم میلادی به بعد (از آغاز تجدید حیات فکری) به موضوع نگاری بیشتر از زمان نگاری و سال نگاری توجه داشته اند. گابریلی^{۱۷} علت اساسی اینکه مورخان مسلمان پدیده مهم جنگ های صلیبی را ناچیز شمرده و بدان

1. A Source book of Medieval History
2. Oliver Thatcher
3. Edgar Holnes Mcneal
5. Joshua Prawer
6. The world of the Crusaders
7. E. Barker
9. The Crusaders in the East
10. W. Stevenson
11. Orient et Occident au temps des Croisades
12. Claude cahen
13. Albert Champdor
15. Henry Rider Haggard
17. Gabrieli

۴. بخش هایی از این دو مجموعه در کتاب العلاقات السیاسه بین الامبراطوریه الرومانیه المقدسه و الشرق الاسلامی که رساله فوق لیسانس عادل عبدالحافظ عنمان در یکی از دانشگاه های عربی ست.

۸. البته اثر دو مالان و دومینار را می توان جزء منابع قدیم تلقی کرد.

۱۴. این کتاب قبلاً توسط محمد قاضی ترجمه شده و با نام صلاح الدین ایوبی در ۱۳۶۹ توسط انتشارات زرین چاپ شده است.

۱۶. تاریخ نگاری بر اساس سال و زمان را تاریخ نگاری حواریات می نامند. مورخان مسلمان تا قرون پنجم و ششم هجری بر این اساس تاریخ نوشته اند، مانند طبری و ابن اثیر در الکامل فی التاریخ. تاریخ نگاری بر اساس موضوع که از این دوره به بعد در جهان اسلام شایع شد، تاریخ نگاری موضوعات نامیده می شود. مانند تاریخ ابن خلدون.

نپرداخته‌اند، حس برتری جویی مسلمانان نسبت به غربی‌ها می‌داند (۱۲: ۱۳۹). یکی از علل مهم در این خصوص وضعیت جهان اسلام در دوره جنگ‌های صلیبی و درگیری میان فرقه‌های اسلامی بود. زمانی که علمای جهان اسلام، که به‌طور عمده از رهروان سنت و جماعت هستند، هر روز علیه مخالفان خود، به‌ویژه شیعیان (اعم از امامیه یا اسماعیلیه) فتوا صادر می‌کنند، ولی نسبت به تهاجم صلیبی‌ها هیچ واکنشی نشان نمی‌دهند، تاریخ‌نگاران هم به این موضوع که یک موضوع فرعی می‌نمود توجهی نداشتند.

الکامل فی التاریخ تألیف ابن اثیر ۵۵۵-۶۳۰ ق. / ۱۱۶۰ م. - ۱۲۳۲ م. عزالدین علی بن محمد بن محمد بن عبدالکریم شیبانی، معروف به ابن اثیر جزری از تاریخ‌نگاران مشهور مسلمان در روزگار جنگ‌های صلیبی است. در تاریخ عمومی خود به نام الکامل به تفصیل حوادث و جزئیات جنگ‌های صلیبی را از آغاز تا سال ۶۲۸ ق. بیان کرده است. ابن اثیر آن بخش از اخبار جنگ‌های صلیبی را که خود درک نکرده است، بیشتر از آثار عمادالدین کاتب اصفهانی یعنی الفتح القدسی فی الفتح القدسی و البرق الشامی و ابن قلانسی در ذیل تاریخ دمشق و نوشته ابن جوزی به نام المنتظم استفاده کرده است.

التاریخ الباهر فی الدوله الاتابکیه تألیف دیگر ابن اثیر است. هر چند ابن اثیر بیشتر به عنوان یک تاریخ‌نگار عمومی در جهان اسلام شهرت یافته است و ما بیشتر او را از خلال کتاب الکامل بررسی می‌کنیم، اما اهتمام او به سایر رشته‌های تاریخی مانند تاریخ اختصاصی، انساب و تراجم و رجال قابل توجه است. التاریخ الباهر که درباره دولت اتابکان موصل نوشته شده، به جنگاوری‌های عمادالدین زنکی و پسرش نورالدین علیه صلیبی‌ها پرداخته است. به‌ویژه جهاد نورالدین محمود زنکی با صلیبی‌ها و بازپس‌گیری بعضی شهرهای اسلامی را از مسیحیان در فاصله سال‌های ۵۴۱-۵۶۹ ق. / ۱۱۴۷-۱۱۷۴ م. به دست او، به‌روشنی و وضوح ترسیم کرده است. خانواده ابن اثیر از صاحب منصبان دولت اتابکه موصل به‌شمار می‌روند لذا نویسنده در این کتاب تعصب خاصی نسبت به دولت مذکور به‌خصوص عمادالدین و نورالدین نشان می‌دهد. از طرف دیگر نویسنده علاوه بر تفصیل اخبار جنگ‌های صلیبی در فاصله حکومت اتابکان

زنکی، گزارش‌های تاریخی خود را با نثری متکلف و غیرقابل قیاس با الکامل ارائه داده و از شعر و ضرب‌المثل فراوان بهره برده است. برای مثال در ۵۶۵ ق. / ۱۱۶۹ م. صلیبی‌ها شهر دمیاط را در مصر محاصره کردند، اما شکست فاحشی متحمل شدند و بازگشتند. ابن اثیر آنها را با این جمله مورد تمسخر قرار داده است: «ذهبتم النعماء تطلب قرنین فعدت بلا اذنین» (۱: ۱۴۴). منابع ابن اثیر در این کتاب علاوه بر مراجع الکامل فی التاریخ شنیده‌های او از پدرش نیز هست.

ذیل تاریخ دمشق اثر حمزه بن اسدبن علی محمد تمیمی معروف به ابن قلانسی ۴۷۰-۵۵۵ ق. / ۱۰۷۷-۱۱۶۰ م.

این کتاب حوادث تاریخی در منطقه شام را از ۳۶۰ ق. / ۹۷۰ م. تا زمان مرگ مؤلف یعنی روزگار فاطمی‌ها، سلجوقیان و دو جنگ اول و دوم صلیبی که خود شاهد آنها بوده است بیان می‌کند. ابن قلانسی به این سبب که در دوران جنگ‌های صلیبی می‌زیسته و دو بار منصب ریاست شهر دمشق را عهده‌دار بوده است، به اسناد رسمی دولتی دسترسی داشته و از آنها بهره گرفته است و این دسترسی و نیز مشاهده حوادث و معاصر بودن با آنها اهمیت فوق‌العاده‌ای به کتاب بخشیده است. اولین بار ام‌دروز^۲ (۱۸۵۴-۱۹۱۷ م.) خاورشناس سوئسی نژاد انگلیسی در ۱۹۰۸ م. درباره این اثر تحقیق کرد و آن را در لیدن چاپ کرد. تحقیق دیگر این اثر از دکتر سهیل زکار استاد تاریخ دانشگاه دمشق و متخصص جنگ‌های صلیبی است که در ۱۴۰۳ ق. چاپ شده است (۳).

البرق الشامی تألیف محمد بن محمد اصفهانی معروف به عمادالدین کاتب ۵۱۹-۵۹۷ ق. / ۱۱۲۵-۱۲۰۱ م.

کاتب اصفهانی صاحب دیوان انشا در دولت صلاح‌الدین و همراه او در جنگ با صلیبی‌هاست. کتاب او حاوی تاریخ سیاسی عصر صلاح‌الدین بین سال‌های ۵۶۲ تا ۵۸۹ ق. است. این کتاب در هفت مجلد نوشته شده و جز دو مجلد سوم و پنجم بقیه آن مفقود شده است. یکی از منابع اساسی عمادالدین در البرق الشامی، رسائل قاضی فاضل عبدالرحیم بن علی بیسانی متوفی ۵۶۹ ق. / ۱۲۰۰ م. وزیر صلاح‌الدین ایوبی است. سنا البرق الشامی تألیف فتح بن علی بنداری مختصری از کتاب مذکور است.

2. Amedroz

۱. معنای این جمله چنین است: شتر مرغ در جستجوی دو شاخ بود که دو گوش خود را نیز از دست داد.

الفتح القسی فی الفتح القدسی اثر دیگر عمادالدین کاتب اصفهانی است. کتاب مذکور حوادث فتح بیت المقدس را توسط صلاح الدین در سال‌های ۵۸۳ و ۵۸۹ ق. که سال مرگ اوست بررسی کرده است. اسنادی که در این دو کتاب به کار رفته است بر ارزش آنها به عنوان منابع معتبر تاریخی افزوده است. ابن اثیر جزری در تألیف الکامل از دو کتاب کاتب اصفهانی بهره جسته است.

تاریخ حلب تألیف محمد بن علی بن محمد بن احمد بن نزار تنوخی حلبی معروف به ابن عظیمی ۴۸۲-۵۵۶ ق. / ۱۰۸۹-۱۱۶۰ م.

در فترت دو جنگ اول و دوم صلیبی بعد از کتاب ابن قلانسی قدیمی ترین منبع، تاریخ حلب ابن عظیمی مورخ و شاعر شیعی است. حاجی خلیفه در کشف الظنون به مفصل بودن این تاریخ اشاره دارد. اما آنچه اینک در دسترس است خلاصه‌ای بیش نیست و برای اولین بار کلود کاهن خاورشناس فرانسوی بخش‌هایی از آن را منتشر نمود. عظیمی که خود شاهد و معاصر جنگ اول بوده است، حوادث شمال سوریه را (به عنوان کانون جنگ‌های صلیبی) تا ۵۳۸ ق. ثبت کرده است. تاریخ حلب یک تاریخ عمومی است!

رسائل قاضی عبدالرحیم بن علی بیسانی ۵۲۹-۵۹۶ ق. / ۱۱۳۴-۱۱۹۹ م.

او کار اداری خود را از آخرین سال‌های حکومت فاطمی در مصر شروع کرد و از ۵۸۵ تا ۵۸۸ ق. وزیر صلاح الدین ایوبی بود. رسائل او که حاوی مطالب ارزنده اجتماعی و سیاسی در این دوره است مورد استناد دیگران به خصوص هم‌عصر وی عمادالدین کاتب اصفهانی قرار گرفته است.

النوادر السلطانیة و المحاسن الیوسفیة تألیف یوسف بن رافع بن تمیم اسدی معروف به قاضی ابن شداد ۵۳۹-۶۳۲ ق. / ۱۱۴۵-۱۲۳۴ م.

این کتاب کم حجم، با زبانی ساده در دو بخش تألیف شده است. بخش اول در مورد زندگی و فضایل صلاح الدین است و بخش دوم که اصل کتاب را تشکیل می‌دهد درباره لشکرکشی شیرکوه به مصر تا مرگ صلاح الدین نوشته شده است. ابن شداد خود شاهد بیشتر حوادث بوده و موارد نادری را که ناظر نبوده از دیگران

پرس و جو کرده است. البته کار او خالی از اشکال نیست البته ابن خلکان و ابوشامه برخی از روایات او را تصحیح کرده‌اند (۴۱: ۱۷).

القوت تألیف حمدان بن عبدالرحیم اثاری. این مورخ معاصر عظیمی و کتاب او در مورد تاریخ حلب است. او اهتمامی فراوان به جنگ‌های صلیبی داشته و می‌گویند اولین مورخ شمال شام است که درباره جنگ‌های صلیبی نوشته است. این کتاب مفقود شده است، ولی حموی در دو معجم خود و ابن عدیم در بقیه‌الطلب از آن گزارش و اطلاعاتی می‌دهند (۴۴: ج ۱، ص ۸۹؛ ۴۵: ج ۴، ص ۱۴۳؛ ۲۳: ج ۲، ص ۲۷۴). معاصر او، نویسنده شیعه دیگری است به نام علی بن عبدالله بن ابی جراده که در تاریخ مفقود خود مطالبی درباره جنگ‌های صلیبی و سلجوقیان نوشته است (۳۰: ۱۵).

المنتظم فی التاریخ المملوک و الامم تألیف عبدالرحمن بن علی بن محمد جوزی معروف به ابن جوزی ۵۰۸-۵۹۷ ق. / ۱۱۱۴-۱۲۰۱ م. ابن جوزی این کتاب را به روش الکامل ابن اثیر نوشته و وقایع آن را تا حدود یکصد سال بعد ادامه داده است. این کتاب در مورد حوادث جنگ‌های صلیبی و روابط دولت‌های مسلمان با صلیبی‌ها مطالب فراوانی دارد. خود او این کتاب را تلخیص کرده و مختصر المنتظم نامیده که بنا به گزارش زرکلی در الاعلام، هنوز طبع نشده است (۲۳: ج ۳، ص ۳۱۶).

مرآة الزمان فی تاریخ الأعیان نوشته یوسف بن قزاوغلی ابن عبدالله معروف به سبط ابن جوزی (۵۸۱-۶۵۴ ق. / ۱۱۸۵-۱۲۵۶ م. این کتاب همانند الکامل و المنتظم یک تاریخ عمومی است. در فاصله حدود یک قرن و نیم از آغاز جنگ‌های صلیبی به بعد (۵۱۰ تا ۶۵۴ ق.) او روایات و اخباری را گزارش می‌دهد که در سایر مصادر پیشینیان یافت نمی‌شود. همچنین این مورخ بیشتر به شرح حال علماء توجه داشته است تا تاریخ سیاسی.

زیده‌الحلب من تاریخ حلب اثر عمر بن احمد بن هبه‌الله بن ابی جراده عقیلی معروف به ابن عدیم ۵۸۸-۶۶۰ ق. / ۱۱۹۲-۱۲۶۲ م. این کتاب مختصر اثر دیگری از این مورخ است به نام بقیه‌الطلب فی تاریخ حلب. هر چند این کتاب تاریخ محلی است، ولی مطالب مفصلی

۱. این کتاب توسط ابراهیم زغرور تحقیق و در ۱۹۸۴ م. در دمشق چاپ شده است.

درباره جنگ‌های صلیبی و هجوم صلیبی‌ها به انطاکیه، حلب و سایر نقاط شمال سوریه دارد (۳۱).

معادن الذهب^۱ تألیف یحیی بن حمیده حلبی معروف به ابن ابی طیء.

او یکی از مورخان شیعی و ساکن حلب بود. در کتاب خود که تاریخ محلی حلب است به اسناد و شنیده‌ها اهمیت فراوان داده است. مورخان بعدی چون ابن خلکان، ابوشامه و ابن فرات از آثار او بهره فراوان گرفته‌اند (۴۶).

الروضتین فی أخبار الدولتین النوریة و الصلاحیة تألیف عبدالرحمن بن اسماعیل مقدسی معروف به ابوشامه ۵۹۹-۶۶۵ ق. / ۱۲۰۲-۱۲۶۷ م. حدیث‌شناس، فقیه و مورخ شامی است که به تأسی از ابن عساکر و متأثر از روش او

مسلمانان به ویژه نخبگان آنان در قرون پنجم و ششم هجری، به جنگ‌های صلیبی، به عنوان یک حادثه درجه دوم نگاه کرده‌اند زیرا مهم‌ترین مسئله در اندیشه آنان، دولت‌ها و فرقه‌های غیرهماهنگ با جریان کلی حاکمیت خلافت، به ویژه مذهب اسماعیلیه و دولت‌های پیرو آن بود. این دیدگاه علاوه بر فرعی دانستن جنگ‌های صلیبی، در مکتب تاریخ‌نگاری اسلامی هم اثر گذاشت.

بستان الجامع للتواریخ الزمان که ظاهراً به قلم فردی به نام عمادالدین اصفهانی^۲ در سال‌های پایانی قرن ششم در حلب نوشته شده و اثری است مختصر که براساس حویلیات نگارش یافته است و حوادث یکصد ساله شام و مصر را از ۴۹۲ تا ۵۹۲ ق. بیان می‌کند. اطلاعات سودمند این گاهشمار از نزاریان شام و صلاح‌الدین ایوبی، از نقاط برجسته این متن کوچک تاریخی است (۳۲).

صدق الاخبار یا تاریخ ابن سباط تألیف حمزه بن احمد بن عمر معروف به ابن سباط مغربی متوفای بعد از ۹۲۶ ق. تاریخ مختصری است که از آغاز هجرت پیامبر تا ۹۲۶ ق. را شامل می‌شود. قسمت اول کتاب یعنی از سال یکم هجرت تا ۵۲۵ مفقود شده و آنچه اینک در دسترس است از سال ۵۲۶ تا ۹۲۶ ق. را در بر می‌گیرد (۱۶). ابن سباط وقایع مهم صفحات شرقی مدیترانه را براساس حویلیات ذکر می‌کند. کتاب ابن سباط همانند تاریخ حلب عظیمی تألیف شده است. کتاب الاعلام و التبیین فی خروج الملاعین علی دیار المسلمین از احمد بن علی حریری وقایع‌نگار قرن ده هجری، کتاب مختصر و پرغلت تاریخی تنها متن اختصاصی جنگ صلیب است (۱۴).

در مکتب تاریخ‌نگاری اسلامی نیز همانند مکتب غربی، جغرافیدانان و جهانگردانی بوده‌اند که اطلاعات سودمندی درباره جنگ صلیب ارائه می‌کنند. مانند: الاعتبار تألیف أسامه بن منقذ ۴۸۸-۵۸۳ ق. / ۱۰۹۵-۱۱۸۷ م.

آل منقذ از فرمانروایان قلعة شیزر هستند که در شمال غربی سوریه یکی از قلاع راهبردی در جنگ‌های صلیبی بوده است. اسامه از امیران جنگاور و شاعر و ادیب این خاندان بود. سفرهای متعددی به مصر، شام، جزیره و سایر بلاد عرب کرد و اثر او به نام الاعتبار دستاورد همین سفرهاست و حاوی اخبار جنگ‌های صلیبی و حیات اجتماعی و فرهنگی مسلمانان و مسیحیان در خلال جنگ‌های صلیبی در قرن ششم هجری است. الاعتبار در توصیف بی‌خردی و ضعف علمی و اخلاقی مسیحیان و نیز تأثیرپذیری مثبت ایشان از مسلمانان، حکایات خواندنی دارد (۶).

تذکره بالاخبار عن اتفاقات الاسفار اثر ابوالحسین محمد بن احمد جیبر اندلسی ۵۴۰-۶۱۴ ق. / ۱۱۴۵-۱۲۱۷ م.

یعنی حدیث‌نگاری تدوین شده است. (۳۸: ج ۴، ج ۵). منابع عمده ابوشامه در این کتاب عبارتند از: ذیل تاریخ دمشق اثر ابن قلانسی، النوادر السلطانیة اثر قاضی ابن شداد و التاریخ الباهر اثر ابن اثیر. این نکته شایان ذکر است که ابوشامه التاریخ الباهر را به علت بدبین بودن ابن اثیر به ایوبیان به اندازه دو منبع دیگر جدی نگرفته است. جمال‌الدین ابن واصل محمد بن سالم متوفی به ۶۹۷ ق. / ۱۲۸۹ م. کتابی به نام مفرج الکروب فی اخبار بنی ایوب در شرح حال دولت ایوبیان نوشته است. او متأثر از ابوشامه و آن بخش از الروضتین است که در مورد دولت صلاح‌الدین و فرزندانش نوشته شده است.

۱. این کتاب توسط احمد البیسومی تحقیق و از سوی وزارت فرهنگ دمشق در ۱۹۹۱ م. چاپ شده است.
۲. او غیر از عمادالدین کاتب اصفهانی مورخ مشهور و منشی صلاح‌الدین ایوبی است.

این کتاب که به نام رحله یا سفرنامه ابن جبیر مشهور است، برای بیان اوضاع سیاسی و اجتماعی مصر و شام در ایام جنگ صلیبی منبع قابل توجهی است خصوصاً آنچه را ابن جبیر درباره اسماعیلیان نزاری بیان می‌کند در سفرنامه‌های دیگر کمتر می‌توان دید. درگیری آنها با گروه‌های سنی مذهب در شمال شام (۱۰: ۳۰۵)، توصیف رئیس نزاریان شام - راشدالدین سنان (۱۰: ۳۱۳-۳۱۴)، و همچنین بیان تدابیر جنگی صلاح‌الدین (۱۰: ۳۶۴)، مشارکت مسیحیان در کشاورزی شام (۱۰: ۳۶۴-۳۶۵) از مطالب بدیع سفرنامه ابن جبیر است.

یکی دیگر از جغرافیدانان مسلمان دوران جنگ‌های صلیبی عمر بن محمد بن شریف ادریسی است که در اواخر قرن پنجم هجری در سبته در مغرب الاقصی دیده به جهان گشود. او با تألیف زهه المشتاق فی اختراق الافاق و تقدیم آن به روجر دوم^۱ پادشاه صقلیه^۲ یکی از بزرگ‌ترین آثار جغرافیایی را در تمدن بشری خلق کرد (۵).

در این اثر جغرافیایی اطلاعات سودمندی درباره اوضاع اجتماعی صفحات شرقی مدیترانه در روزگار جنگ‌های صلیبی یافت می‌شود. شرح وضعیت بازرگانی در سواحل شام، توصیف دقیق مکان‌های مذهبی اسلامی و مسیحی در شهرهای مختلف شام، گزارش جامع از فرقه سواران معبد^۳ و حدیث اسماعیلیان نزاری در شام از مطالب مهم کتاب است. درباره اسماعیلیان و یکی از قلعه‌های آنان به نام "حصن الخوابی" می‌نویسد: «و هذا الحصن حصن منبع و اهله حشیشیه خوارج فی الاسلام لایعتقدون شیئاً من البعث و لا لالقیامه من بعد الموت لعنوا بمذهبه» (۵: ۳۷۵).

ادریسی کتاب دیگری دارد به نام انس المهج و روض الفرج^۴ که سیمای سرزمین شام را در روزگار جنگ صلیبی شرح می‌دهد.

ابوالحسن علی بن ابی بکر هروی جهانگرد موصلی و صاحب کتاب الاشارات الی معرفه الزیارات (۴) قسطنطنیه پایتخت امپراتوری بیزانس را در دوران "امانوئل کومنوس"^۵ درنوردید و از دمشق نیز در ۵۶۸ ق. قبل از آزادسازی آن توسط صلاح‌الدین ایوبی دیدار کرد. در ۵۷۰ ق. وارد اسکندریه شد و سپس ساکن حلب شد و تا هنگام مرگش در ۶۱۱ ق. آنجا ماند (۱۵: ۶۴). گزارش

هروی از نبرد حطین در ۵۸۳ ق.، جنگ‌های مسلمانان با صلیبی‌ها در عکا در زمان جنگ سوم صلیب، اشاره مفصل به مکان‌های دینی و زیارتی مسلمانان و مسیحیان در شام مانند مسجد الاقصی، قبه الصخره و کلیسای قیامت از ویژگی‌های سفرنامه وی است.

یکی دیگر از منابع مکتب تاریخ‌نگاری اسلامی مناقب المولی سنان راشدالدین تألیف ابوفراس شهاب‌الدین نصر بن جوش مینقی است. نویسنده که ظاهراً از داعیان نزاری شام بوده، در بیانی نسبتاً مبالغه‌آمیز خصوصیات و تاریخ زندگی مخدموم و مولای خود سنان نزاری به تصویر کشیده است. این رساله نخستین بار در ۱۸۷۷ م. توسط استانیلاس گویار (۱۸۲۴-۱۸۸۴ م.) خاورشناس فرانسوی و پس از آن مصطفی غالب، محقق اسماعیلی معاصر با تحقیقی جدید و در ذیل کتابش به نام سنان راشدالدین شیخ الجبل الثالث چاپ شد. در همین دوره ممالیک بحری، رکن‌الدین بیبرس دواتدار منصوری که یکی از امیران و دولتمردان سلطان منصور قلاوون، هشتمین حاکم مملوکی است، دو منبع مهم برجای گذاشته و در آنها مطالب مفید و دست اول از مناسبات سلطان بیبرس بندقداری با نزاریان شام نشان داده است. یکی التحفه الملوکیه فی الدوله التركیه و دیگری مختارالخبار که مختصری از اثر پیشین است. حکایت مناسبات اسماعیلیان نزاری با سلطان بیبرس و چگونگی استیلا او بر قلاع اسماعیلیان در این دو کتاب دیده می‌شود. در اواخر دوران جنگ صلیب که مقارن با ظهور مملوکان و چهره شاخص آنها یعنی بیبرس بندقداری است، تاریخ‌الملک الظاهر^۶ که با نام‌های الروض الزاهر فی سیره‌الملک الظاهر و حیاه بیبرس (۲) نیز آمده، اطلاعات مفیدی ارائه می‌دهد، به ویژه نبرد بیبرس با نزاریان بر سر تصرف قلعه‌های آنان و همچنین مناسبات سیاسی و نظامی او با صلیبی‌ها.

۲-۲. تاریخ‌نگاری اسلامی در دوره معاصر

پژوهشگران و محققان معاصر جهان اسلام، به خصوص جهان عرب، به جنگ‌های صلیبی توجه شایانی داشته‌اند.

یکی از معروف‌ترین کتاب‌ها در این عصر جهادالمسلمین فی الحروب الصلیبیه تألیف دکتر فاید

1. Roger II.
2. Sicily
3. Templars
4. این کتاب که مختصرتر از زهه المشتاق است و تاکنون تحقیق و چاپ نشده و فواید سرگین تصویری از دو نسخه خطی از کتاب مذکور را در ۱۹۸۴ م. چاپ کرده است.
5. Manuel Comenus
6. این کتاب توسط احمد حطیط تحقیق و در «دارالنشر فرانز شتاينر» در ویسبادن آلمان چاپ شده است (۱۴۰۳ ق/ ۱۹۸۳ م)

حماد محمد عاشور است (۲۹). او که متخصص تاریخ اسلام و تاریخ دوران میانه در کشور مصر است، در این کتاب به بررسی جنگ‌های صلیبی تا پایان دوره اتابکان زنکی مبادرت ورزیده است.^۱ او زمینه‌ها و علل را بیشتر در اروپا بررسی کرده است و مانند بسیاری از تاریخ‌نگاران، انگیزه اصلی جنگ‌ها را، دین و مذهب می‌داند. در بیان حوادث و رخداد‌های سیاسی و نظامی بیش از هر منبعی، متأثر از سه کتاب ذیل تاریخ دمشق و الکامل فی التاریخ و الروضتین فی اخبار الدولتین

مکتب تاریخ‌نگاری جنگ‌های صلیبی را در یک تقسیم‌بندی کلی به دو مکتب اسلامی و غیراسلامی می‌توان تقسیم کرد. بدیهی‌ست مکتب دوم قدمت بیشتری در سیر تاریخ‌نگاری دارد و می‌توان آن را هم‌زاد جنگ صلیب قلمداد کرد.

است. مشکل عمده نویسنده مزبور این است که به زمینه‌های دشمنی و عداوت اسماعیلیان به حکومت‌های سنی مذهب، که در موارد متعددی منجر به همدستی یکی با صلیبی‌ها علیه دیگری می‌شد، توجهی نداشته و به صرف این همکاری، حکم بر ارتداد و الحاد اسماعیلیان داده و آنها را از دین خارج کرده است (۲۹: ۱۸۴ و ۱۸۵).

کتاب دیگر، الحروب الصلیبیه فی المشرق و المغرب نوشته شیخ محمد العروسی المطوی، مدرس دانشگاه زیتونه در تونس است که حدود چهل سال پیش تألیف شده است. او در این اثر به بررسی جنگ‌های مسلمانان با مسیحیان در مشرق و مغرب اسلامی پرداخته است و حتی جنگ‌های مسلمانان با مسیحیان در اندلس را در زمره جنگ‌های صلیبی دانسته است. وی همچنین آثار جنگ‌های صلیبی در جهان اسلام و اروپا را تا حدودی پژوهش و تبیین کرده است.

در کتاب نظره عربیه علی غزوات الافرنج من بدایه الحروب الصلیبیه حتی وفاه نورالدین نوشته تیسیربن موسی با نگرش قومی - عربی قابل توجهی روبرو می‌شویم که در آثار نویسندگان عرب کمتر دیده می‌شود. تیسیربن موسی حتی به این‌اثر اعتراض کرده

است و می‌نویسد او کمتر به حق اعراب در جنگ‌های صلیبی توجه داشته است و در ادامه، بی‌توجهی ابن‌اثیر را این‌گونه توجیه می‌کند که او مورخ ترکمانان بوده و برای رسیدن به مناصب دولتی، به حساسیت‌های ملوک و حکام ترکمان عنایت داشته است و تاریخ خود را در راستای رضایت ایشان نوشته است (۲۹: ۱۲). او حتی مورخان معاصر جهان عرب مانند دکتر سهیل زکار را به باد انتقاد گرفته است که چرا تا این اندازه نقش ترکمانان سلجوقی و دولت‌های دست‌نشانده آنها را بزرگ جلوه داده و اعراب را تحقیر کرده است (۲۹: ۲۰-۲۳). این نویسنده، که برخی قرائن موجود در کتاب، لیبایی بودن او را تصریح می‌کند، زمینه جنگ‌های صلیبی را در جهان مسیحی غرب دنبال می‌کند و به دسته‌بندی رایج هشت‌گانه جنگ‌های صلیبی اعتقادی ندارد، بلکه به دو دوره معتقد است: ۱. دوره رکود، از هجوم غرب تا سال ۵۲۳ق. / ۱۱۲۸ م. که عمادالدین زنکی در صحنه ظاهر می‌شود؛ ۲. دوره برتری و بیداری، از ۵۲۳ ق. تا خروج صلیبی‌ها از مناطق شام و مصر.

دکتر سهیل زکار استاد تاریخ قرون میانه در دانشگاه دمشق، دو کتاب تألیف کرده است، یکی به نام مدخل الی تاریخ الحروب الصلیبیه و دیگری حطین مسیره التحرير من دمشق الی القدس. در کتاب اول که دو مجلد است، به شرح مفصل جنگ‌های صلیبی پرداخته است و در کتاب دوم به نبرد صلاح‌الدین ایوبی با صلیبی‌ها در حطین که منجر به آزادی بیت المقدس شد.

مرحوم محمد کردعلی در مجموعه شش جلدی خطط الشام حوادث جنگ‌های صلیبی را بدون ذکر منبع و مأخذ بیان می‌کند. جلد پنجم از موسوعه التاریخ الاسلامی و الحضارة الاسلامیه تألیف دکتر احمد شلبی رئیس گروه تاریخ و تمدن اسلامی دانشگاه قاهره، به اختصار درباره جنگ‌های صلیبی و علل و آثار آن بحث کرده است.

امین معلوف نویسنده و رمان‌نویس لبنانی الاصل مقیم فرانسه که با کتاب تاریخ سمرقند او آشنایی داریم، کتابی با نام جنگ‌های صلیبی از دیدگاه شرقیان^۲ نوشته است. او این کتاب را مانند سایر آثارش در قالب رمان نوشته است و گزارش‌های تاریخی مندرج در کتاب را از الکامل فی التاریخ، ذیل تاریخ دمشق، المنتظم فی تاریخ الملوک

۱. وی در مقدمه کتاب خود وعده تألیف دو جلد دیگر را که شامل جنگ‌های صلیبی در دوره ایوبی و ممالیک می‌شود داده است.

۲. این کتاب توسط عبدالرضا هوشنگ مهدوی به زبان فارسی برگردانده و در ۱۳۶۹ در تهران چاپ شده است.

و الامم، المختصر فی اخبار البشر، الاعتبار و سفرنامه ابن جبیر برگرفته است. این کتاب او مانند تاریخ سمرقند اثری غیرمستند است.

العلاقات السیاسیه بین الامبراتور الرومانیه المقدسه و المشرق الاسلامی رساله فوق لیسانس عادل عبدالحافظ حمزه در یکی از دانشگاه های عربی ست. او در این کتاب روابط سیاسی امپراتوری بیزانس را با دولت های اسلامی میان سال های ۵۴۷ ق. / ۱۱۵۲ م. و ۶۴۸ ق. / ۱۲۵۱ م. بررسی کرده و اطلاعات خوب و مستندی درباره جنگ های صلیبی می دهد.

مجموعه چهار جلدی مکتبه الحروب الصلیبیه نوشته دکتر ژوزف نسیم یوسف استاد تاریخ قرون میانه دانشگاه اسکندریه مصر، منبع مفیدی درباره جنگ های صلیبی ست. او که عنایت بیشتری به منابع غربی داشته تا منابع اسلامی، به زمینه های دشمنی دو امپراتوری روم شرقی و غربی با یکدیگر، نقش پدران فرانسه در آغاز و هدایت جنگ های صلیبی، ریشه تاریخی دشمنی مسلمانان با مسیحیان، جزئیات جنگ ها و نیز حملات لوئی نهم پرداخته و به تفصیل آنها را بررسی کرده است. فیلیپ خلیل حتی مورخ مسیحی لبنانی الاصل در دو کتاب خود یکی به نام تاریخ العرب المطول^۱ و دیگری تاریخ سوریه و لبنان و فلسطین در مورد جنگ های صلیبی مطالب گسترده ای دارد، به خصوص در کتاب دوم. او نیز مانند بسیاری از مورخان معاصر غیرمسلمان عرب تحت تاثیر منابع و تحلیل های ارو پاییان است.

دکتر عمر عبدالسلام تدمری استاد تاریخ در دانشگاه های لبنان، کتابی را در دو جلد تألیف کرده است به نام تاریخ طرابلس. از آنجا که طرابلس شام پس از اشغال صلیبی ها مرکز یکی از چهار دولت صلیبی در شرق دریای مدیترانه بود، او به تفصیل درباره جنگ های صلیبی و نقش دولت شیعی مذهب بنوعمار در مقابله با صلیبی ها بحث کرده است.

کتاب العلاقات الاقتصادیه بین الشرق و الغرب فی العصور الوسطی تألیف دکتر عادل زیتون مدرس تاریخ قرون میانه در دانشگاه دمشق، به تاثیر اقتصادی جنگ های صلیبی در مشرق و مغرب دریای مدیترانه اشاره می کند.

ماهیه الحروب الصلیبیه^۲ اثری ست از دکتر قاسم عبده

قاسم استاد مشهور مصری که در آن به تفصیل به زمینه ها و آثار جنگ های صلیبی پرداخته است. او آثار اجتماعی جنگ های صلیبی را در مصر و شام بررسی کرده است و برخلاف بسیاری از مورخان معاصر که معتقدند جنگ های صلیبی علت تحولات تاریخی در غرب از قرن یازده میلادی بوده، بر این باور است که جنگ های صلیبی نتیجه و معلول آن تحولات است.

دکتر محمد ماهر حماد استاد کتابداری دانشگاه امام محمدبن سعود عربستان سعودی در مجموعه هفت جلدی سلسله وثاق الاسلام، جلد پنجم را با نام وثائق الحروب الصلیبیه و الغز و المغولی للعالم الاسلامی، به اسناد جنگ های صلیبی و مغولان اختصاص داده است. او در یک کتاب کلیه مکاتبات و مراسلات بین مسلمانان و صلیبی ها، مسلمانان با یکدیگر و بالعکس و نیز همه خطبه ها درباره جنگ های صلیبی را با تکیه بر منابع اساسی و با ذکر مأخذ و منبع، گردآوری کرده است.

در میان پژوهشگران معاصر دکتر فرهاد دفتری با تتبع بیشتری قلم زده است. اصلی ترین کتاب او که با عنوان تاریخ و عقاید اسماعیلیه^۳ در سال های اخیر ترجمه شده و نتیجه دو دهه پژوهش نویسنده است، در هفت فصل

بدون تردید مسلمانان نسبت به صلیبی ها در زمینه تألیف منابع ویژه و دست اول جنگ های صلیبی ضعیف ترند. شاید از جمله علل آن غافلگیر شدن مسلمانان در این حملات و هجوم ناگهانی غرب علیه جهان اسلام، بسنده کردن تاریخ نگاران مسلمان به تاریخ نگاری حولیات و بی توجهی به تاریخ نگاری موضوعات باشد.

سیر تحولات عقاید و تاریخ اسماعیلیان را تا زمان معاصر بررسی کرده است. نویسنده به تفصیل مناسبات نزاریان را با صلیبی ها دنبال می کند (۱۹). پژوهش دیگر او به نام افسانه های حشاشین یا اسطوره های فدائیان اسماعیلی به نقد و بررسی نگرش و مواضع خاورشناسان درباره

۱. این کتاب با نام تاریخ مفصل عرب توسط ابوالقاسم پاینده ترجمه شده که عاری از اشکال نیست.
۲. چاپ کویت، ۱۴۱۰ ق.

۳. عنوان اصلی کتاب چنین است: The ismailis: their history and doctrines

۶. اسامه بن منقذ. الاعتبار. تحقیق فیلیپ حتی. بیروت: الدارالمتحدہ للنشر، ۱۹۸۱ م.
۷. استیفن، رانسیمان. تاریخ جنگ‌های صلیبی. ترجمه منوچهر کاشف. تهران: شرکت انتشارات علمی، ۱۳۷۱.
۸. استیونسون، دبلیو. المشرق والمغرب زمن الحروب الصلیبیه. ترجمه احمد الشیخ. قاهره: سینا للنشر، [بی تا].
۹. اشملیل، ر.س. جنگ‌های صلیبی. ترجمه سامی هاشم. لبنان: [بی تا]، ۱۹۲۸ م.
۱۰. اندلسی، ابن جبیر. سفرنامه ابن جبیر. ترجمه پرویز اتابکی. مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰.
۱۱. پراور، ژوزه. عالم الصلیبیین. ترجمه قاسم عبده قاسم و محمد خلیفه حسن. قاهره: دارالمعارف، ۱۹۸۱ م.
۱۲. حائری، عبدالهادی. نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دورویه تمدن بورژوازی غرب. تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۶.
۱۳. حبشی، حسن. القیدس لویس حیاته و حملاته علی مصر والشام. قاهره: دارالمعارف، ۱۹۶۸ م.
۱۴. حریری، احمد بن علی. الاعلام والتبیین فی خروج الملاعین علی دیار المسلمین. تحقیق سهیل زکار. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۱.
۱۵. حسن، زکی محمد. جهانگردان مسلمان در دوره میانی. ترجمه عبدالله ناصری طاهری. تهران: نشر جلوه پاک، ۱۳۷۶.
۱۶. حمزه بن احمد بن عمر. صدق الاخبار یا تاریخ ابن سباط. تحقیق عمر عبدالسلام. طرابلس: گروس پرس، ۱۴۱۳ ق.
۱۷. داگیل، ریموند. تاریخ الفرنجه غزاه بیت المقدس. ترجمه حسین محمد عطیه. اسکندریه: دارالمعرفه الجامعیه، ۱۹۹۰ م.
۱۸. دفتری، فرهاد. افسانه‌های حشاشین یا اسطوره‌های فدائیان اسماعیلی. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: نشر و پژوهش فرزنان روز، ۱۳۷۶.
۱۹. همو. تاریخ و عقاید اسماعیلیه. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: نشر و پژوهش فرزنان روز، ۱۳۷۵.
۲۰. دورانت، ویل. تاریخ تمدن. ترجمه ابوالقاسم طاهری. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب، ۱۳۶۷.
۲۱. دوشاتر، فوشه. تاریخ الحمله الی القدس. ترجمه زیادالعسلی. بیروت: دارالشرق، ۱۹۹۰ م.
۲۲. دولاندن، شارل دو. تاریخ جهانی. ترجمه احمد بهمنش. [تهران]: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ، ۱۳۴۷.
۲۳. الزرکلی، خیرالدین. الاعلام: قاموس تراجم لاشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربین والمستشرقین. بیروت: [بی تا]، ۱۹۶۹ م.
۲۴. زکار، سهیل. حطین مسیره التحریر دمشق الی القدس. دمشق: دارحسان، ۱۴۰۴ ق.

سابقه حشاشین و انطباق آن با فدائیان نزاری اختصاص دارد و باید آن را نخستین تحقیق جامع در این باره دانست (۱۸). ناصح احمد میرزا، هندی تبار مسلمان که هم‌اکنون در دانشگاه ملبورن استرالیا تدریس می‌کند رساله دکترای خود را در ۱۹۶۳ م. در دانشگاه دورهام انگلیس به اسماعیلیان شام در دوره جنگ‌های صلیبی اختصاص داده است. متأسفانه این اثر چاپ نشده و فقط بخشی از آن یعنی توصیف چهره راشدالدین سنان رهبر نزاریان شام در شبکه بین‌المللی اینترنت قابل دسترسی است. مارشال گودوین سیمزهاجسن^۱ خاورشناس شهیر امریکایی با تألیف کتاب فرقه اسماعیلیه ضمن نقد و بررسی دیدگاه‌های خاورشناسان پیشین خود مانند "ایوانف" و "ژوزف فن هامر پورگشتال"^۲ به تبیین عقاید اسماعیلیان و تاریخ سیاسی اجتماعی آنان از جمله روابط آنها با صلیبی‌ها پرداخته است (۴۲). "برناردلویس"^۳ اسلام‌شناس معاصر انگلیسی نیز در این زمینه تألیفات متعددی دارد. کتاب معروف او با نام فدائیان اسماعیلی^۴ به فارسی ترجمه شده و در عین اختصار در بردارنده چکیده تحقیقات محققان شرقی و غربی است (۳۵).

جنگ‌های صلیبی و علل آن اثر شراره شرفی (۲۶)، دو قرن وحشت نگارش مشترک محمدعلی راد و کیانفر پاریزی (۲۳)، ترجمه ابوالحسن ندوی با نام سلطان صلاح‌الدین ایوبی بخشی از مشارکت ایرانیان در ثبت تاریخ جنگ صلیب است (۴۰).

منابع

۱. ابن اثیر، نصرالله بن محمد. التاريخ الباهر فی الدوله لاتابکیه. تحقیق عبدالقادر احمد طلیمات. قاهره: دارالکتب الحدیثه؛ بغداد: مکتبه المثنی، [بی تا].
۲. ابن شداد، محمد بن علی. تاریخ الملک الظاهر. ویسباون: دارالنشر فرانز شتاینر، ۱۹۸۳ م.
۳. ابن قلانسی. تاریخ دمشق. تحقیق سهیل زکار. دمشق: دارحسان، ۱۴۰۳ ق.
۴. ابوالحسن علی بن ابی‌بکر هروی. الاشارات الی معرفه الزیارات. محقق جانین سوردیل و طومین. دمشق: المعهد الفرنسی للدراسات العربیه، ۱۹۵۳ م.
۵. ادریسی، محمد بن محمد. فزه المشتاق فی اختراق الافاق. مصر: چاپ مکتبه الثقافه الدینییه، [بی تا].

1. Marshall G.s. Hodgson.
2. Joseph Von Hammre Purgstall.

3. Bernard Lewis
4. The Assassin: A Radical seet in Islam

۲۵. شاندر، آلبر. صلاح‌الدین ناب‌ترین قهرمان اسلام. ترجمه عبدالمحمد روح‌بخشان. تهران: نشر حروفیه، ۱۳۷۸.
۲۶. شرفی، شراره. جنگ‌های صلیبی و علل آن. مشهد: شراره شرقی، ۱۳۷۷.
۲۷. صوری، ویلیام. تاریخ الحروب الصلیبیه، الاعمال المنجزه فیما وراء البحار. تحقیق سهیل زکار. دمشق: دارالفکر، ۱۴۱۰ ق.
۲۸. عادل، زیتون. العلاقات الاقتصادية بین الشرق والغرب فی العصور الوسطی. دمشق: داردمشق، ۱۴۰۰ ق.
۲۹. عاشور، فاید حماد محمد. جهاد مسلمانان در جنگ‌های صلیبی. ترجمه عباس عرب. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۳.

تاریخ دریافت: ۱۳۸۱/۱۲/۳

47. Wright, Thomas. *Early Travels in palestine*. London: [s.n], 1848.

۳۰. عظیمی حلبی. تاریخ حلب. تحقیق ابراهیم زعرور. دمشق: [بی‌نا]، ۱۹۸۴ م.
۳۱. عمرین احمد بن هبه‌الله. زبده الحلب من تاریخ حلب. تحقیق سامی الدهان. دمشق: المعهد الفرنسي للدراسات العربیه، [بی‌نا].
۳۲. کاهن، کلود. «بستان الجامع للتواریخ الزمان». مجله الدراسات الشرقیه، ۷ و ۸ (۱۹۳۶ م).
۳۳. کیانفر پاریزی، ترابی؛ راد، محمدعلی. دو قرن وحشت: گزارش از جنگ‌های صلیبی. تهران: پیام آزادی، ۱۳۶۸.
۳۴. گروسه، رنه. تاریخ جنگ‌های صلیبی. ترجمه ولی‌الله شادان. تهران: نشر و پژوهش فرزانه روز، ۱۳۷۷.
۳۵. لولیس، برنارد. فدائیان اسماعیلی. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱.
۳۶. مایر، هانس ابرهارد. جنگ‌های صلیبی. ترجمه عبدالحسین شاهکار. شیراز، دانشگاه شیراز، ۱۳۷۱.
۳۷. معلوف، امین. جنگ‌های صلیبی از دیدگاه شرقیان. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: نشر البرز، ۱۳۶۹.
۳۸. مقدسی، احمد بن عبدالرحمن. الروضتین فی اخبار الدولتین النوریه والصلاحیه. تحقیق حسین محمدربیع وسعید عبدالفتاح عاشور. قاهره: دارالکتب، ۱۹۷۲-۱۹۷۷ م.
۳۹. مونس احمد عوض، محمد. الرحاله الاورپیون فی مملکه بیت‌المقدس، ۱۰۹۹-۱۱۸۲ م. قاهره: مکتبه مدبولی، ۱۹۹۲ م.
۴۰. ندوی، ابوالحسن علی. سلطان صلاح‌الدین ایوبی. ترجمه محمد ابراهیم رامنی. تهران: صدیقی، ۱۳۸۳.
۴۱. ناصری طاهری، عبدالله. علل و آثار جنگ‌های صلیبی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۳.
۴۲. هاجسن، مارشال گودوین سیمز. فرقه اسماعیلیه. ترجمه فریدون بدره‌ای. چاپ دوم. تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۹.
۴۳. هاگارد، هنری رایدنر. شاهزاده خانم بعلبک. ترجمه